

P.P. NEGULESCU

Filosofia Renașterii

VOLUMUL I

Prefață de P.P. NEGULESCU

Cuvânt însoțitor de Oana ȘERBAN

Cartea Românească
EDUCAȚIONAL

SUMAR

Oana ȘERBAN:

*Despre implicațiile renașcentiste ale sistemului filosofic.**Adicții metodice ale modernităților tranzitive: ce datorează**Descartes și Spinoza Academiei Platonice florentine?.....7*

Prefața ediției a doua21

Prefața ediției întâi.....24

Introducere27**O privire retrospectivă**60Capitolul I. **Renașterea**100Capitolul II. **Nicolaus Cusanus**138Capitolul III. **O mică problemă istorică: Academia platonice
din Florența**219Capitolul IV. **Originile Academiei platonice din Florența:**
Georgios Gemistos Plethon223Capitolul V. **Georgios Gemistos Plethon: O metafizică
neo-platonice**239Capitolul VI. **Georgios Gemistos Plethon: De la metafizică
la etică**254Capitolul VII. **Întemeierea Academiei platonice
din Florența: Cosimo dei Medici și Marsilio Ficino**265Capitolul VIII. **Marsilio Ficino: Un neoplatonism creștin**282Capitolul IX. **Marsilio Ficino: Iubirea ca factor cosmic**299Capitolul X. **Academia platonice în funcțiune**327Capitolul XI. **Un fruntaș al Academiei platonice: Pico della
Mirandola**337Capitolul XII. **Pico della Mirandola: Un sincretism
neoplatonic**351Capitolul XIII. **Alți reprezentanți ai Academiei platonice:**
Cristoforo Landino și Leone-Battista degli Alberti365Capitolul XIV. **Un precursor al lui Spinoza: Leone Ebreo**377

CAPITOLUL I

RENAȘTEREA

Ca să putem situa mișcarea filosofică a Renașterii pe linia evoluției generale a cugetării omenești, ar trebui să fixăm mai întâi, cel puțin aproximativ, începutul perioadei de tranziție dintre Evul Mediu și timpurile moderne, ce poartă acest nume. Ne lovim însă, în această privință, de unele dificultăți, din cauza divergențelor de păreri dintre istoricii care au studiat-o mai de aproape. Trebuie dar să aruncăm o privire prealabilă asupra acestor divergențe, peste care n-am putea trece fără a ne expune, ulterior, la greșeli de interpretare. Unii din istoricii la care ne referim au fixat, în timp, începutul ce ne interesează în veacul al XV-lea și l-au localizat, în spațiu, în Italia. Alții însă l-au considerat ca mai vechi și l-au situat în alte părți ale Europei; el ar fi datând din veacul al XIII-lea, când orientarea spirituală către Antichitatea clasică greco-romană, care a caracterizat Renașterea ca mișcare culturală, ar fi luat naștere în Franța. În fruntea celor dintâi a stat, în a doua jumătate a veacului trecut, cunoscutul istoric elvețian Burckhardt; în fruntea celor din urmă stă astăzi istoricul suedez, mai puțin cunoscut, Nordström. Să le vedem părerile – ale lor și ale celor ce i-au urmat – și să le examinăm argumentele.

I

După Iacob Burckhardt, autorul operei cunoscute „Die Kultur der Renaissance in Italien”, care a apărut la Basel, în 1860, și a devenit în scurtă vreme clasică, schimbarea adâncă în modul de a privi lumea și de a se înțelege pe ei înșiși, care a deosebit pe oamenii din timpul Renașterii de cei din Evul Mediu, a fost, în liniile ei generale, cea următoare. Atmosfera

profund religioasă, din veacurile ce au stat sub stăpânirea absolută a creștinismului medieval, a fost puțin prielnică pentru dezvoltarea sufletească a oamenilor, în toate direcțiile și, mai ales, în ordinea intelectuală. Învăluți, ca într-o ceață deasă, în acea atmosferă de misticism tradițional, oamenii au rămas, în felul lor de a pricepe lumea și viața, primitivi, rudimentari. Prin vălul, aproape de nepătruns, al credințelor moștenite – la păstrarea neatinsă a cărora Biserica veghea cu atâta strășnicie – le era cu neputință să întrevadă conturul adevărat al realității cosmice și sensul natural al existenței lor pământești. Totul li se înfățișa, în cadrul acelor credințe, într-o lumină ireală. Viața lor proprie, îndeosebi, le apărea ca o scurtă perioadă de încercare, penibilă sau chiar dureroasă, menită să-i pregătească pentru un viitor transcendent, ce putea fi mai bun sau mai rău, dar n-avea, în orice caz, nimic pământesc. Nimicnicia a tot ce se lega de pământ, care nu era, după expresia tradițională, decât o „vale a plângerii”, le părea astfel evidentă și nu le putea inspira decât dispreț, dezgust și teamă.

Alături de credințele religioase, în sfârșit, tradițiile sociale, ce-și exercitau încă, atotputernice, stăpânirea asupra omului medieval, îl împiedicau de asemenea să-și facă o idee, ceva mai exactă, de el însuși. El nu se cunoștea, în adevăr, pe sine însuși, decât numai ca *parte* a unui *tot*, căruia i se subordona, în chip firesc, fără niciun gând de protestare și fără nicio veleitate de independență. El se considera, numai, ca membru al unei familii, al unei corporații economice, al unei societăți politice, al unei comunități religioase, și nu gândea, nici nu lucra, decât numai ca colectivitatea în care se găsea înglobat. Niciodată poate nu s-au mai văzut, ca atunci, mase așa de mari de oameni trăind și manifestându-se în același fel. În Evul Mediu așadar, omul, după Burckhardt, rămânea pierdut în masele în care se găsea înglobat, urmându-le schimbările și împărtășindu-le soarta, fără să reflecteze și fără să opună nicio rezistență, ca picătura de apă din valul de mare sau ca firul de nisip din dunele pustiiilor.

De-abia în pragul Renașterii – adică, după istoricul de care e vorba, în veacul al XV-lea, și în Italia – ochii omului medieval s-au deschis, în cele din urmă, îndeajuns pentru ca să-i îngăduie să vadă lumea, în formele ei adevărate, ca o realitate obiectivă, și pentru ca să-l ajute să se considere pe sine însuși

ca *întreg*, nu numai ca *parte*, ca *individ*, în înțelesul etimologic al cuvântului, având, ca atare, și drepturi, nu numai datorii. Iar rezultatul de căpetenie al acestei schimbări a fost că oamenii din timpul Renașterii n-au dorit nimic mai cu tărie decât libertatea de a fi ei înșiși, de a gândi și de a lucra prin ei înșiși, chiar și contra tradițiilor și autorităților. Acestei dispoziții de spirit, care a constituit, după Burckhardt, trăsura distinctivă a perioadei de care vorbim, i-a dat el însuși numele, care a devenit de-atunci curent, de „individualism”.

La această transformare adâncă a modului de a gândi și de a lucra al italienilor din veacul al XV-lea, a contribuit în primul rând descoperirea monumentelor literare și artistice, științifice și filosofice, ale Antichității greco-romane. Mișcarea umanistă, căreia i se datora această descoperire, a luat în adevăr în Italia, în timpul faimosului „quattro-cento”, grație unui anumit concurs de împrejurări, proporții mai mari ca oriunde, până atunci, și s-a răspândit apoi, destul de repede, în tot restul Europei. Concepțiile Antichității clasice, uitate aproape cu totul de peste o mie de ani, au putut fi utilizate, astfel, de noile popoare europene, ieșite din haosul etnic al Evului Mediu, și le-au permis să reia firul, rupt de năvălirile barbarilor, al unei culturi ce începuse a se îndrepta, în timpurile vechi, pe căile cele bune, pe căile pe care timpurile moderne, odată ce le-au regăsit, n-au făcut decât să meargă mai departe.

Iar această restabilire a continuității, care era indispensabilă pentru o adevărată utilizare a bogățiilor ideale, acumulate de Antichitatea clasică, această reînnoire a unui trecut spiritual ce fusese cu totul uitat, această *renaștere* a culturii, s-a produs mai întâi, după Burckhardt, în Italia din veacul al XV-lea. Italienii din acel timp au fost, după el, cei dintâi oameni moderni. Cu ei a început noua perioadă culturală a lumii europene, în desfășurarea căreia ne găsim încă cuprinși, și pe care o numim, cu toții, cultura modernă.

E drept să amintim că aceeași părere o formulase, sub alte forme, un contemporan al lui Burckhardt, filologul german Georg Voigt, a cărui operă monumentală, de o atât de masivă erudiție, „Die Wiederbelebung des klassischen Alterthums”, a apărut cu un an înaintea aceleia a istoricului elvețian, în 1859. Acest învățat socotea de asemenea că adâncă transformare spirituală ce a caracterizat Renașterea nu se putea produce

decât în Italia, care, cu toate invaziunile străine, rămăsese moștenitoarea firească a comorilor Antichității clasice.

După Voigt și Burckhardt, o sumă de istorici și de filologi au lucrat, cu convingere și cu entuziasm, în aceeași direcție, adâncind și dezvoltând concepția lor. Printre ei, cel mai însemnat a fost desigur, către sfârșitul veacului al XIX-lea, cunoscutul istoric german Lamprecht. El a susținut cu tărie că Evul Mediu n-a avut simțul „individualului”. Întreaga gândire medievală era dominată de regula „tipului”. Forma cea mai caracteristică a luat-o această tendință a mentalității medievale în „realismul” filosofic, după care ideile „universale”, ca tipuri generale, erau mai reale decât lucrurile particulare, ca existențe individuale. Aceeași direcție de cugetare domnea și în viața practică. „Universale” erau Biserica, Statul, rasa, poporul, care aveau, ca atare, o realitate superioară celeia a oamenilor, ca indivizi. „Nominalismul” filosofic însă, provocând, la sfârșitul Evului Mediu, disoluția scolasticii, a creat condițiile de gândire și de simțire care au făcut posibilă apariția, la începutul Renașterii italiene, a individualismului, nu numai ca concepție teoretică, ci și ca atitudine practică. Aceste idei le-a dezvoltat istoricul german în lucrările sale metodologice mai ales, dintre care cele mai însemnate au fost: „Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft” din 1896 și „Die kulturhistorische Methode” din 1900.

La începutul veacului nostru, în sfârșit, un cunoscut filolog francez, Philippe Monnier, mai reprezenta încă, fără nicio rezervă, concepția lui Burckhardt. Opera sa de căpetenie, apărută în 1901, sub titlul „Le Quattrocento. Essai sur l’histoire littéraire du XV-me siècle italien”, a fost premiată de Academia franceză, care i-a consacrat astfel valoarea. În „Dedicația” pe care o adresa, în limba italiană, lui Guido Mazzoni, autorul zicea: „... col Quattrocento, l’Italia si mise a guida della cultura europea”. Cu veacul al XV-lea, Italia s-a pus la cârma culturii europene... Cu aceste cuvinte, filologul francez recunoștea rolul conducător, pe care, după Burckhardt, l-a jucat Renașterea italiană în evoluția culturală a continentului nostru.

Trecând însă, apoi, la caracterizarea acestei perioade istorice, Monnier, deși reproduce, în linii generale, tabloul pe care i l-a consacrat Burckhardt, se oprește, pe neașteptate, la concluzia, cu un netăgăduit colorit sceptic, că ea este „aproape

cu neputință de definit”. Și fiindcă, spre a înțelege cât mai bine perioada culturală de care ne ocupăm, ar trebui, evident, să-i „definim” noțiunea istorică, să ne oprim un moment asupra acestei păreri a filologului francez, pe care, spre a nu-i altera cumva nuanțele, credem că e necesar s-o reproducem în original:

„Le Quattrocento, par quoi il faut entendre le XV-e siècle d’Italie, est un des moments les plus considérables de l’esprit humain... Il comprend, au-delà des dates rigides que lui assigne la chronologie, la période d’histoire qui s’étend de la mort de Pétrarque à la naissance de l’Arioste, du déclin des Giottesques à la *Céne* de Léonard, et, si l’on veut, du tumulte des Ciompi à l’invasion étrangère. Durant cet espace de cent ans, notre âme contemporaine s’est élaborée. Avant c’était la commune, la scolastique, la foule; après, c’est l’État, le libre examen, l’individu. Avant, c’était l’*a-priori* de l’autorité et la foi entière de l’ascétisme; après, c’est la méthode expérimentale, le triomphe de la raison, le triomphe de la joie... Avant, c’était le moyen-âge; désormais, c’est l’âge moderne...”

Le Quattrocento, placé à un tournant d’histoire, est donc, par excellence, un siècle de passage, riche en contrastes et en contradictions, fertile en anachronismes et en antinomies, semé de détritits et de germes, de ruines et d’ébauches, qui se repoussent, se détruisent ou se mélangent, dans un travail incessant. Il en résulte que le Quattrocento est presque impossible à définir...”

Nesiguranța pe care o trădează aceste cuvinte ale filologului francez lasă să se întrevadă, în toată gravitatea ei, controversa istorică ce s-a produs, cu privire la originile și semnificarea adevărată a Renașterii. Acea controversă exista, în momentul când Monnier scria aceste rânduri, dar nu luase încă proporțiile pe care le-a luat de atunci încoace. Și, înainte de a trece la examinarea ei, trebuie, spre a cunoaște terenul, să menționăm faptul că ea s-a desfășurat mai mult în Anglia, în Franța, în Germania, în Suedia – nu în Italia, care ar fi fost, totuși, principala interesată.

În adevăr, istoricii și filologii italieni au urmat, în liniile ei mari, concepția lui Voigt și a lui Burckhardt. Au urmat-o cu entuziasm, exagerând-o chiar, pe alocurea. O întregă pleiadă de învățați și de artiști – în frunte cu Carducci însuși, cu

d'Ancona, cu Francesco de Sanctis, cu Pio Rajna, cu Villari, și compusă din oameni mai puțin cunoscuți, dar nu mai puțin utili, ca Barbi, Flamini, Ferrari, Gabotto, Morpurgo, Novati, Percopo, Renier, Rossi, Sabbadini, Torraca, Zippel – au lucrat și lucrează în aceeași direcție. Putem însă, spre a evita dezvoltări prea întinse, să-i lăsăm la o parte, întrucât nu au adus o concepție radical diferită de cea pe care am văzut-o.

II

Nu de aceleași păreri cu învățații, pe care i-am menționat până acum, au fost unii din cei ce s-au mai ocupat de originile Renașterii. Un scriitor englez, Walter Pater, în Introducerea unei culegeri de studii asupra Renașterii, care a apărut în 1873, susținea că mișcarea culturală de care vorbim a început, în ultimele veacuri ale Evului Mediu, cu romanul cavaleresc și cu poezia provensală, în Franța, unde s-a sfârșit de asemenea, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, cu poezia lui Du Bellay. El recunoștea totuși că Renașterea și-a atins culmea, atât ca intensitate cât și ca întindere, în Italia veacului al XV-lea. Părerile lui Walter Pater sunt însă de abia schițate și putem trece asupra lor, cu atât mai mult că le vom regăsi, ceva mai departe, la istoricul suedez Iohann Nordström.

După scriitorul englez menționat, un istoric francez al artei, Louis Courajod, a susținut o teză analogă. Într-un studiu intitulat „Les Origines de la Renaissance en France”, publicat în 1888, acest autor a combătut părerea că influența Antichității clasice ar fi dat artei din timpul Renașterii caracterele ei particulare. El socotea că arta veche, ale cărei opere erau, în parte, cunoscute mai de mult, nu și-a putut exercita influența asupra artiștilor de la sfârșitul Evului Mediu, fiindcă ei nu prețuiau natura, nu se simțeau îndemnați s-o observe și nici nu știau s-o facă. Orientarea treptată către natură a spiritului celor capabili să-i simtă frumusețea a fost, astfel, condiția indispensabilă care a permis artiștilor din timpul Renașterii să înțeleagă arta antică și să-i utilizeze modelele. Iar această orientare către natură, acest „naturalism”, cum zice el, a luat naștere în Franța, grație mișcării literare de la sfârșitul Evului Mediu.

Seria celor ce au socotit că aveau ceva de schimbat în concepția Renașterii, așa cum o fixaseră Voigt și Burckhardt, sau, cel puțin, ceva de adăugat, s-a continuat cu doi învățați germani. Un istoric cunoscut al artei, Heinrich Thode, a căutat să explice altfel geneza mișcării culturale de care e vorba. Și el admitea, ca și învățații menționați, că o transformare adâncă a omului s-a produs la începutul Renașterii, odată cu apariția individualismului. Dar această apariție n-a fost, după el, un rezultat al descoperirii Antichității clasice de către umaniști, nici a schimbărilor politice din micile state italiene, ci un produs al evoluției religioase a spiritelor, care au început să treacă, din veacul al XIII-lea înainte, de la practicarea obiectivă, mecanică, automatică, a ritualului bisericesc comun, la înălțarea subiectivă, în atmosfera de meditație intensă și de afectivitate exaltată, a misticismului individual. Iar această evoluție s-a produs mai întâi în Italia, sub influența sfântului Francisc din Assisi și a ordinului, atât de activ, întemeiat de el, al franciscanilor. Această teză a susținut-o Heinrich Thode într-o primă lucrare intitulată „Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien”, care a apărut în 1885, și a reluat-o apoi în marea sa lucrare asupra lui Michelangelo, care a apărut în 1912, sub titlul „Michel-Angelo und das Ende der Renaissance”.

Împărtășind, în linii generale, această concepție, istoricul german Conrad Burdach a căutat s-o completeze, într-o serie de lucrări, pe care le-a publicat din 1910 încoace, și dintre care cea mai însemnată e cea intitulată „Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit”, apărută în 1913. După el, Renașterea a avut, e drept, ca primă cauză, o renovare a vieții sufletești, ce consta într-o intensificare subiectivă și într-o individualizare accentuată a vieții religioase, sub influența sfântului Francisc din Assisi. Dar, la această evoluție intelectuală și afectivă s-a mai adăugat una, de natură politică și socială, cu un pronunțat caracter național, sub influența lui Cola di Rienzo, faimosul tribun, care a voit să restaureze, în toată splendoarea ei, vechea republică romană, în această încercare neizbutită, de la jumătatea veacului al XIV-lea, vedea Burdach faptul hotărâtor care, reînviind vechile tradiții naționale, a determinat întoarcerea pasionată la Antichitatea clasică, sub înfățișarea ei latină, prin care umaniștii italieni aveau conștiința că reluau firul

propriei lor istorii. După învățatul german așadar, întoarcerea la trecut a caracterizat, e drept, Renașterea, dar nu ca o cauză primară, ci ca una secundară. Elementul esențial a fost redeșteptarea sentimentului național sau al patriotismului retrospectiv italian.

III

O atitudine negativă mult mai pronunțată, față de concepția lui Voigt și a lui Burckhardt, a luat, acum în urmă, istoricul suedez Iohann Nordström. În studiul pe care l-a publicat în volumul al VI-lea al „Istoriei universale” a lui Norstedt, și care a apărut, în traducerea franceză a lui Hammar, sub titlul „Moyen-Age et Renaissance” – inaugurând, în 1933, publicațiile cunoscutului „Fonds Descartes” –, profesorul de la universitatea din Uppsala susține că Renașterea italiană n-a fost „nicidecum” ceea ce își închipuiau Voigt și Burckhardt. Ea n-a fost, mai întâi, o „victorie asupra Evului Mediu”. Ea n-a însemnat o „înfrângere” a „principiului de organizare celui mai caracteristic al Evului Mediu occidental, care a fost Biserica”. Ea nu s-a întemeiat pe înlăturarea concepției creștine a lumii și a vieții. Dovadă e faptul că Biserica n-a fost, în timpul Renașterii, mai puțin puternică decât fusese mai înainte. Apariția Reformei n-a constituit decât o „dublare” sau chiar o „triplare” a acestei instituții spirituale. Dar puterile celor trei Biserici – cea catolică, cea luterană, și cea calvinistă – au rămas tot atât de mari cât fusese, în Evul Mediu, aceea a celei mai vechi dintr-însele. Altfel, violența și întinderea războaielor religioase ar fi fost inexplicabilă. Acele conflicte confesionale, la care a luat parte, în țările în care s-au produs, atâta lume și cu atâta pasiune, dovedeau, de asemenea, că nici sentimentul religios individual nu scăzuse, nicidecum. Iar în țările ce au rămas ferite de ciocniri violente de acest fel, religiozitatea, atât a marilor mase, cât și a cercurilor culte, nu era mai mică. În Italia, bunăoară, umaniștii erau profund religioși; e de ajuns să ne aducem aminte de cercul florentin, din jurul Academiei platonice, de o atât de adâncă pietate. E drept că unii umaniști italieni criticau cu asprime Curia romană. Dar criticile lor nu se îndreptau decât contra abuzurilor ierarhiei eclesiastice, nu

contra creștinismului. Iacă de ce, zice Nordström, părerea lui Voigt și a lui Burckhardt, că Renașterea „se opunea” Evului Mediu, nu este admisibilă¹.

Dimpotrivă, după el, Renașterea, ca să ne servim de propriile lui cuvinte, n-a fost decât „o ramură înflorită pe arborele robust al culturii medievale”². Nu mai încape îndoială, urmează el, că Evul Mediu a avut „veacurile sale de obscuritate”, în timpul cărora „întreaga cultură înaltă a cunoscut o decadență profundă”. De abia la începutul celui de-al doilea mileniu al erei noastre, adică din veacul al XI-lea înainte, s-au putut „găsi reunite condițiile unei culturi fertile și continue”. Dar atunci, zice istoricul suedez, „scena s-a schimbat cu o repezițiune bruscă și civilizația europeană, pe care a creat-o, în două sau trei veacuri, o muncă intensă și admirabilă, merită cu mai multă dreptate, numele de Renaștere”³. Adevărata Renaștere ar trebui astfel situată, în timp, în intervalul ce s-a scurs din veacul al XII-lea până în al XIV-lea inclusiv, iar în spațiu, la nord de Alpi, în Franța mai ales. Atunci și acolo s-au produs, după Nordström, primele și cele mai mari eforturi de descoperire și de asimilare a vechii culturi clasice. Iacă de ce, încheie istoricul suedez, ale cărui cuvinte le reproducem textual, „n-a fost *nicidecum* Renașterea italiană care a făcut să reînvie în Europa moștenirea culturii antice și care a creat astfel condițiile necesare unei dezvoltări independente; esențialul acestei munci se găsea deja făcut, în cursul veacurilor precedente, a căror energie s-a străduit să asimileze cultura clasică”⁴.

Această modificare a concepției tradiționale a Renașterii, ca perioadă culturală, este desigur interesantă și, spre a-i putea aprecia mai bine îndreptățirea, să urmărim mai întâi datele pe care se întemeiază autorul ei – atât, firește, cât ne poate fi îngăduit în cadrul redus al acestui capitol, ce nu trebuie să ia proporții prea mari.

Nordström susține că primele indicii ale unei vieți noi, spirituale și materiale, au apărut, în țările civilizate ale apusului european, în a doua jumătate a veacului al XI-lea. Cruciadele,

¹ *Op. cit.*, p. 38.

² *Ibid.*, p. 8.

³ *Ibid.*, p. 9.

⁴ *Op. cit.*, p. 9.

cu „irezistibilul lor curent de entuziasm religios” și cu „dorința lor arzătoare de isprăvi cavaleriești”, au avut urmări neașteptate. Ele n-au realizat speranțele Bisericii; ele n-au întărit unitatea lumii creștine prin exaltarea credinței și n-au sporit respectul ei pentru supremația Sfântului Scaun. Expedițiile contra „necredincioșilor”, făcând posibil, pe o scară mai întinsă, contactul cu cultura nouă și pe atunci superioară a Orientului, au produs, în adevăr, alte efecte. În locul unificării mai depline, ce se aștepta, a apărut, mai întâi, un început de diferențiere național. Diferitele popoare, ce luau parte la expedițiile militare comune, începeau să-și dea seama, prin impresiile diferite, pe care li le producea acea cultură, de contrastele dintre ele, ajungând astfel să ia conștiință de specificitatea lor etnică. În locul credinței mai puternice și mai aprinse, ce se aștepta, a apărut, apoi, o vădită înclinare către toleranță și un neliniștitor început de indiferență religioasă. În locul renunțării mai desăvârșite la interesele vieții pământești, ce trebuia să fie o urmare firească a sacrificiului permanent pentru interesele vieții viitoare, pe care îl constituiau nenumăratele greutăți și primejdii ale cruciadelor, a ieșit în sfârșit la iveală o poftă surprinzătoare de plăceri materiale și de lux rafinat, ce a provocat la rândul ei o nestăpânită dorință de câștig.

Modificările ce s-au produs astfel în structura sufletească a oamenilor, în occidentul european, din veacul al XI-lea înainte, s-au manifestat deopotrivă în ordinea culturală și în cea politică. Scoși, de expedițiile cruciaților, din izolarea în care trăiseră până atunci, purtați prin lumea largă și puși în fața altor forme, nu numai noi, dar și superioare, de viață, oamenii de care e vorba au căpătat nostalgia unor orizonturi mai vaste pentru gândirea lor, îmbogățită cu atâtea experiențe variate și întărită de atâtea greutăți învinse. Iar acele orizonturi mai vaste nu le-au putut găsi, atunci când s-au întors, în țările lor respective, la viața sedentară de mai înainte, decât în literatura Antichității clasice – câtă se mai găsea și câtă se mai putea descoperi. O mișcare umanistă, din ce în ce mai pronunțată, a început astfel din veacul al XII-lea înainte. Tezaurul de idei și de sentimente ale lumii vechi a început astfel a se deschide noii lumi europene. „Atunci a apărut pentru prima oară, zice Nordström, în Europa nouă, o cultură *curat laică*, tinzând să îndrepte viața, individuală și socială, spre un